

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

---

inkişaf etdirir, dünyagörüşünün genişləndirilməsinə güclü təsir edə bilər;

5. Müəllimlərə tövsiyəmiz belədir: dərslikdəki dinlənən mətnləri səsizlərin vadda saxlaması üçün müxtəlif

Kəmalə Cəfərova⁸¹

---

⁸¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent , Azərbaycan Dillər Universiteti

DİL VASİTƏLƏRİNİN NİTQI QAVRAMAYA TƏSİRİ

İngilis dilinə yiyələnmək – danışıq zamanı başqa insanlarla xarici dil vasitələrindən istifadə etməkdir. Bunun nəticəsində xarici dildə nitq əmələ gəlir. Xarici dildə nitq olduqca çətin psixoloji strukturuna görə fərqlənir, müxtəlif növ proseslərə ayrılır və xarici dilin vasitələrinin faktiki necə işlədilməsindən asılı olaraq müxtəlif olur. Xarici dilə yiyələnmək praktik məqsədlər güddüyünə görə dilə praktik yiyələnmək nitq fəaliyyətidirsə, hər bir müəllimə aydın olmalıdır ki, xarici dili öyrənənlərə məhz xarici dildə nitq fəaliyyətini öyrətmək lazımdır. Lakin bu istiqamətdə uğurla irəliləmək üçün insan nitqinin əsas psixoloji xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını bilmək vacibdir. Dil vasitəsi ilə insanların ünsiyyəti iki formada özünü göstərir: şifahi və yazılı nitq formasında.

Yazılı nitq kimi şifahi nitq də həm passiv, həm də aktiv nitq fəaliyyəti ola bilər. İnsanların nitq kommunikasiyasının faktiki aktı bir tərəfdən danışan (və ya yazan), digər tərəfdən isə qulaq asan (və ya oxuyan) tələb edir. Əgər birinci öz aktiv yazılı və ya şifahi nitqini yaradırsa, onda bu və ya digər şəxsi fikirlərini ifadə edirsə, ikinci bu nitqi passiv oxuyaraq və ya qulaq asaraq qəbul edir.

Nitq fəaliyyətində əsasən dörd proses fərqlənir: qulaq asma və danışma - şifahi nitqdə; oxuma və yazma – yazılı nitqdə. Bəzi metodistlər xarici dilə praktik yiyələnməyi nəzərdə tutaraq qeyd edirlər ki, xarici dili öyrənənlər öyrəndikləri dildə nəinki qulaq asmaq, oxumaq, danışmaq və yazmaq, hətta bir dildən başqa dilə tərcümə etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə nitqin dörd əsas proseslərinə daha bir neçə müxtəlif tərcümə prosesləri əlavə edirlər – xarici dildən ana dilinə və ya ana dilindən xarici dilə şifahi və ya yazılı tərcümə, həmçinin, səsli oxuma və nitqi yazma. Lakin bununla razılaşmaq olmaz, çünki tərcümə nitq fəaliyyəti deyil, əqli fəaliyyətdir [1, 68].

Nitq fəaliyyətində dilin müxtəlif vasitələri heç də həmişə eyni cür ifadə olunmur. Qulaq asarkən və danışarkən insan başqa insanlar tərəfindən yaradılan hazır nitq məhsulunu qəbul edirlər. Dilə bu cür yiyələnməyi adətən resiptiv adlandırırlar. İnsan danışarkən və yazarkən, özü müəyyən şifahi nitq qurur və onu yenidən yaddaşında hasil edir. Bu zaman onun nitqi reproduktiv olur.

Bəzən nitq hərəkətlərini inkişaf etdirmək insanın təsəvvürləri ilə bağlıdır. Beləki, nitq hərəkətlərini həyata keçirərkən, insanın həmişə öz məqsədi haqqında təsəvvürü olur. V.A. Benediktov qeyd olunan nəzəriyyənin əsas məqsədini şərh edərək uğurlu termin, “təsəvvür olunan situasiya” terminini tətbiq edib. Hərəkət tapşırığı hərəkət edən adama sonrakı hərəkətin modeli şəklində təsəvvür olunur. Mən “Pass me the salt, please - Zəhmət olmasa duzu mənə ötürün” deməyə hazırlaşanda duz bizim təsəvvürümüzə gəlmir, yalnız bizim duzla hərəkətimiz – yəni bizim ondan necə istifadə edəcəyimiz təsəvvürümüzə gəlir. Və ya biz açar axtaranda, bizim açar yox bu açarla görəcəyimiz iş prosesi təsəvvürümüzə gəlir. [4, 130]

Biz sonrakı hərəkətin aydın təsəvvür olunan modelini asanlıqla xəyalımıza gətiririk və həmsöhbətin bizim nitq fəaliyyətimizə potensial reaksiyasını bilmirik. Bu şərtlər altında hərəkətin xarakteri özü əsaslı surətdə dəyişir. Birincisi, biz tək nəticə əvəzinə bir neçə düz ehtimal olunan nəticələr alırıq ki, bunun da hər birində hərəkəti yenidən planlaşdırmaq lazımdır, lakin biz bir dəfəyə hərəkətin yalnız bir variantını planlaşdırmağa bilirik. [4,131]

Nitq fəaliyyəti - şifahi nitq anlayışında ümumi şəkildə iştirak edən ünsiyyət vasitəsidir. Nitq fəaliyyəti bu nöqtəyi-nəzərdən ikili xarakter daşıyır, o biri tərəfdən danışanı, digər tərəfdən eşidəni əhatə edir. Danışan şifahi nitq aktını icra edərək, eşidənə hansısa informasiyanı ötürür. Eşidən, şifahi nitqin məzmununu qəbul edir. Ünsiyyət aktını o halda tamamlanmış hesab etmək olar ki, eşidən və danışan arasında rabitə qapanmış olsun. Danışma və eşitmə zamanı biz nitqin psixoloji mexanizmlərinin həyata keçməsinin şahidi oluruq.

Bunun üçün nitq ünsiyyətinin formal və məzmun planını dəqiq müəyyənləşdirməliyik. Formal plana elə dil materialı aid etmək lazımdır ki, ondan nitq əməliyyatları və nitq hərəkətləri düzəltmək mümkün olsun. Məzmun planına ifadə olunan nitq hərəkətləri aid etmək lazımdır və konkret situasiyaya müvafiq şifahi aktının məzmunu əlavə olunmalıdır. Şübhə yoxdur ki, ünsiyyət aktının məqsədi nitq aktının məzmununun verilməsi və qəbulundan ibarətdir. Burada belə bir sual ortaya çıxır: nitq ünsiyyətinin şəraiti necə olur - əgər məlum məqsədə o zaman nail olmaq mümkün olsa, fikirləşmədən demək olar ki, effektiv məqsədə o vaxt nail olmaq mümkündür ki, nitq aktının məzmununu şüurun aydın nöqtəsinə düşmüş olsun, dil materialı isə bu məzmunu ifadə edərək şüurdan kənar qalsın. Qeyd etmək lazımdır ki, nitqin ünsiyyət zamanı işi aşağıdakı kimi olur: məzmunun daşıyıcısı konkret dil materialı olsa da, ondan nitq hərəkətləri qurulsa da, danışanın və eşidənin şüuru nitq aktının məzmununa mərkəzləşir. Biz nitq fəaliyyətinin mexanizmini nəzərə alsaq, deyiləni izah etmək çətin deyil; nitq hərəkətləri onun davranış aktına qoşulması qurulma əsasında şüurun iştirakı olmadan baş verir. Burada nitq ünsiyyətinin iki tərəfli spesifik xüsusiyyəti özünü büruzə verir. Nitqin formal planı maneəsiz nitq ünsiyyətində o zaman icra olunur ki, konkret situasiyaya xidmət edən nitq hərəkəti həm eşidəndə, həm də danışanda, onların nitq təcrübəsində identik nitq əməliyyatlarında nişanlanmış olsun.

Nitq ünsiyyəti zamanı psixoloji situasiya aşağıdakı kimi olur: məzmunun daşıyıcısı konkret dil materialı olur. Nitq əməliyyatlarının oxaxarlığı leksik, qrammatik, fonetik materiala əsaslanmalıdır. Buna müvafiq olaraq məzmun dinləyən tərəfdən ya yarım, ya da ümumiyyətlə, qəbul olunmur. Maneəsiz axan nitq, ünsiyyəti pozur. Belə pozulma danışan və dinləyən müxtəlif dillərdə danışarkən baş verir.

Beləliklə, nitq ünsiyyətin maksimum effekti üçün danışan və dinləyən arasında nitq hərəkətləri sisteminin eyni dildə işlənməsi azdır. Əsas məsələ materialın və nitq hərəkətlərinin eyni tərkibli nitq əməliyyatlarından ibarət

olmasıdır.

Şifahi nitq fəaliyyəti, ümumi nitq fəaliyyətindən heç nə ilə fərqlənmir. Lakin şifahi nitqin mexanizmlərindən söhbət gedəndə maraq doğuran odur ki, danışan və dinləyən şifahi nitq aktını eyni cür inkişaf etdirməyə qabil olsunlar və bu qabiliyyət eyni dil materialına istinad edilsin. Şifahi nitq aktı ikili xarakteri bu mənada daşıyır.

Nitq fəaliyyəti ünsiyyətə xidmət edir. Dil sistemləri nitq ünsiyyətində müxtəlif növlərdə saxlanılır, qorunur və söyləmə çevrilir. Hər söz, cümlə və qrammatik forma tələffüzündən, oxunuşundan asılı olmayaraq dəyişir. Bu, o zaman özünü aydın surətdə göstərir ki, biz hansısa bir dramatik əsəri oxuyanda, pyesə və teatra tamaşa edəndə bu fərqi duyuruq.

Nitq fəaliyyəti şəxsiyyətin psixoloji fəaliyyətinin ən ümdə proseslərindən biridir. İnsan nitq vasitəsi ilə gerçəkliklə əlaqə saxlayır. Lakin bu əlaqələr nitqin özündən, onun növündən asılı olaraq müxtəlifdir: eşidilən nitq, tələffüz edilən nitq və görünən nitq. Nitqin hər 3 növü bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Nitqi dinləyərkən, onu fərqləndirmədən, tanıya bilmərik, onu əvvəlcə özümüz tələffüz etməliyik. Ancaq o sözlər yaxşı qavranılır və tanınır ki, o bizə əvvəldən məlum olur.

Nitqin şifahi xarakteri onun fiziki xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Dinlənən nitq kim tərəfindənsə tələffüz edilməlidir, dinlənən və tələffüz edilən nitq bir ümumi ad altında - şifahi nitq adı altında fəaliyyət göstərir. Şifahi nitqdə ünsiyyət məkan və zaman etibarını ilə məhduddur.

Adətən ünsiyyətə girən tərəflər bir-birini yaxşı görür, müəyyən məsafə saxlayır və deyiləni eşitmək məsafəsində nitq rabitələrini yaradırlar. Bu şərait nitqin xarakterində iz qoyur. Şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar, telefonla ünsiyyət zamanı hər şey texniki imkandan asılı olur. Xüsusilə nitq ünsiyyəti radio verilişləri zamanı çox dəyişir, dinləyən ona qarşı heç bir reaksiya verə bilmir.

Şifahi nitq, onunla xarakterizə olunur ki, o hər şeydən əvvəl "canlı nitq"dir. Bununla onu qeyd etmək istəyənlər ki, ünsiyyətə girən tərəflər öz aralarında mimika və pantomimikaların vasitəsilə ünsiyyəti tamamlayırlar. Şifahi nitqin idarə edilməsi müəyyən tələblərlə bağlıdır. Hecalar, sözlərin hissələri və sözlərin özləri də müəyyən zamanda tələffüz olunur. Hər hansı bir hecanın şifahi nitq prosesində tələffüz müddəti 0.2 saniyədir.

Şifahi nitq axıcı zamanla elə normallaşmalıdır ki, ünsiyyət baş tuta bilsin. Bu o deməkdir ki, birinci sözün tələffüzü zamanı digər sözlər artıq hazır vəziyyətdə olsun. Məsələn, *what do you think about London mrs. Thompson?* Bu cümləni düzgün, anlaşılıqlı şəkildə qarşdakıma çatdırmaq üçün *what* sozu *think* deyilişini tələb edir və cümlənin sual qarışıq qoyuluşu intonasiya ilə bağlı olur. Sualın sual şəklinə düşməsi, *do you* inversiya vəziyyəti alması, sözlərin birini digərinin ardınca düzməsi, tələffüz etməsi və növbəti sözü tələffüz etmək üçün hazırlıq aparması lazım gəlir.

Şifahi nitqdə qabaqlama və nitqi qurma mexanizmi qrammatik vasitələrin təkrar olunması, qrammatik sxemlərin yaradılması ilə baş verir. Uşağın yaşı nə qədər azdırsa, onun nitqində qabaqlama o qədər zəifdir və qabaqlanan sözlərin sayı da müvafiq olaraq azalır.

Pedagoji təcrübədə şifahi nitqin inkişafı ilə əlaqədar əsas problemlərdən biri qabaqlayıcı inikasın - söz qurma ehtimalının artmasıdır. Şifahi nitq başqa nitq növlərindən fərqli olaraq sözlər arasında ciddi rabitələr yaranır, leksik-qrammatik səhvlər danışq prosesində aradan qaldırılır. Şifahi nitqdə müəllimin sualları, xüsusilə köməkverici rol oynayaraq ona əsas yaradır. Suallar qabaqcadan nəzərdə tutulmuş fikri reallaşdırmağa və müvafiq sözləri seçməyə kömək edir, suala cavab verməyə imkan yaradır, şagirdin nitq imkanlarını, nitqə qoşulmaq şansını artırır. Şifahi nitq daim özünə nəzarəti formalaşdırır, bu da şifahi nitqi daha rabitəli və uzun müddətli edir.

Şifahi nitqin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ünsiyyətə girən tərəflər bir-birinə çox yaxın olmaqla bir-birinin səsinə eşidir, eşidilən səsə reaksiya verir və ya hərəkətə cəlb olunur. Bu prosesdə mimika və pantomimikanın danışığı müşayiət etməsi anlamı asanlaşdırır. Hərəkətlər, dodaqların ifadəliliyi, gültüş, intonasiya və başqa şeylər, nəinki deyilən sözləri gücləndirir, bəzən onların mənasını dəyişir.

İnsan cəmiyyəti mövcud olandan bəri xarici dili öyrənmək zərurəti meydana gəlmişdir. Bizim dövrümüzdə bu daha qlobal bir xarakter daşıyır. Xarici dilə müvəffəqiyyətlə yiyələnmək üçün tədqiqatçılar müxtəlif üsullar fikirləşərək qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq yollarını arayırlar. Xarici dili şifahi öyrənmək xüsusilə diqqəti cəlb edir və bu sahədə bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. [2, 40]

Lakin müasir mərhələdə xarici dilin tədrisi və onun psixoloji xüsusiyyətləri üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, effektiv metodların işlənilməsi haqqında vahid fikir yoxdur.

Xarici dilin şifahi mənimsənilməsinin az effektiv olması bu prosesin özü ilə bağlıdır. Xarici dilin öyrənilməsi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, ənənəvi xarici dili öyrənmə linqvistikaya söykənərək aparılmışdır. Lakin təcrübələr göstərdi ki, dili öyrənmənin son nəticəsi onun dil sistemlərinin mənimsənilməsidən ibarət deyil, bu nitqə yiyələnmədən ibarətdir. İnsan xarici dili ona görə öyrənir ki, o bu dildə danışmağı bacarsın, başa düşsün, yazsın və oxusun.

Ədəbiyyat

1. Həməzəyev M. Bilinqvizm şəraitində keçirilmə hadisəsinin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında. Bakı, 1992, s.68-69.
2. Алхазинвили А.А. Основы овладения устной иностранной речью. М., 1988, 124 с.
3. Ахманова О.С. О психолингвистике. Из-во МУ, 1957, 62 с.
4. Бенедиктов Б.А. Психология овладения иностранным языком. М., 1972, 247 с.

Açar sözlər: *dil vasitələri, qrammatik konstruksiyalar, nitqi qavrama, dillərin qarşılıqlı təsiri*

Key words: language means, grammatical concepts, perception of speech, mutual influence of languages

Ключевые слова: языковых средств, грамматические концепции, восприятие речи, взаимное влияние языков

Impact of Language Means on the Perception of Speech

Summary

The article deals with the impact of language means on the perception of speech. It is noted that child perceps the language rapidly and easily. This fact can be explained only with the aviability of child's perception ability of existing language, not just with the actions of intellect or adaptation to the environment. Almost the same abilities are needed to percept the mother tongue and foreign language. The effectiveness of language skills is compensated by the development of intellectual abilities. Therefore, the learning process involves a consistent organization of training exercises.

Влияние языковых средств на восприятие речи

Резюме

В статье рассматривается влияние языковых средств на восприятие речи. Отмечается, что ребенок быстро и легко воспринимает язык. Этот факт можно объяснить только с помощью способности восприятия ребенка существующего языка, а не с помощью интеллекта или адаптации к окружающей среде. Почти одинаковые способности необходимы для восприятия родного языка и иностранного языка. Эффективность языковых навыков компенсируется развитием интеллектуальных способностей. Поэтому, процесс обучения предполагает последовательную организацию учебных занятий.

Rəyçi: prof. Qaraşarlı Çingiz